

РОЗДІЛ 1 – ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ, ОСНОВИ ДИДАКТИКИ

УДК 372.4. (09) (477)

ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Белозьорова Н.О., к.пед.н.

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Артема, 29,
м. Харків, Україна*

haschipsyt@inbox.ru

У статті виділено ряд етапів розвитку початкового навчання, які пов'язані з державним реформуванням системи освіти другої половини ХІХ - початку ХХ століття, а також особливості основних типів початкових шкіл на виділених етапах. Розглянута методика навчання учнів з основних предметів, які викладалися в молодших класах на всій території України, а також зазначено відмінності у викладанні деяких предметів на сході і заході країни. Охарактеризована методика навчання грамоти в недільних школах. Проаналізовано питання підтримки дисципліни на уроках, а саме дозволені та заборонені методи для підтримки класної дисципліни. Розглянуто організацію та безпосередню педагогічну взаємодію вчителя та учнів на уроці у початковій школі. Розкрито досвід використання системи методів навчання в початковій школі виділеного періоду, які відрізнялися відповідно до специфіки та змісту дисциплін молодшої школи.

Ключові слова: початкова освіта, Східноукраїнський регіон, методи, форми, періоди, розвиток, школа.

ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ - НАЧАЛА ХХ ВЕКОВ

Белозёрова Н.А.

*Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды, ул. Артёма,
29, г. Харьков, Украина*

haschipsyt@inbox.ru

В статье выделено ряд этапов развития начального обучения, которые связаны с государственным реформированием системы образования второй половины ХІХ - начала ХХ века, а также особенности основных типов начальных школ. Рассмотрена методика обучения учащихся из основных предметов, которые преподавались в младших классах на всей территории Украины, а также указано различия в преподавании некоторых предметов на востоке и западе страны. Охарактеризована методика обучения грамоте в воскресных школах. Проанализированы вопросы поддержания дисциплины на уроках, а именно разрешенные и запрещенные методы для поддержки классной дисциплины. Рассмотрены организация и непосредственное педагогическое взаимодействие учителя и учащихся на уроке в начальной школе. Раскрыт опыт использования системы методов обучения в начальной школе выделенного периода, которые отличались согласно специфике и содержания дисциплин младшей школы.

Ключевые слова: начальное образование, Восточноукраинский регион, методы, формы, периоды, развитие, школа.

ORGANIZATION AND METHODS OF TRAINING AND EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL PUPILS OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES

Belozorova N.A.

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Artema st., Kharkov, Ukraine

haschipsyt@inbox.ru

The selected number of development stages of primary education, related to the state education system reform in the second half of XIX - early XX centuries, and also highlighted features of the main types of primary schools on a dedicated stages. The method of training venison on the main subjects taught in elementary grades in the whole territory of Ukraine, and also highlighted the differences in teaching some subjects in the East and West of the country. Described methods of teaching literacy in Sunday schools. Analyzed support of the discipline in the classroom, but it is permitted and prohibited methods to maintain classroom discipline. Considered how were organized direct pedagogical interaction of teachers and students in the classroom. The author reveals the experience of using the system of teaching methods in primary school selected period, which differed according to the profile and content of subjects in primary school. Selected methods and stages of learning the Russian language in primary schools and criteria reading, which sent their pedagogical skills teacher of Junior classes. The article mentioned means of teaching children to write, explaining frequent use of a mechanical method of reading and writing. Disclosed conditions for the introduction of progressive methods of primary education in the Eastern Ukrainian region, and Ukraine in General. The activity of Nikolai Alexandrovich Korf on creation and organization of the land of the three-year school. We discussed the different rules, and regulations governing school life of a specified period, and the status of teaching their respective subjects, enrichment methods of training of children in the 70-80-ies of the XIX century.

Key words: primary education, The East region, methods, forms, periods, the development of the school.

Актуальність вивчення досвіду організації початкового навчання в народних школах України (друга половина XIX – початок XX ст.) зумовлюється потребами сучасної школи, яка в умовах модернізації освіти має будуватися на широкому історико-педагогічному ґрунті. Вітчизняна історія, освітні традиції України становлять важливе джерело вдосконалення сучасної початкової освіти, пошуку нових підходів до оновлення основ базового навчання та виховання дітей у нашій країні.

Освітні проблеми та досвід організації навчально-виховного процесу початкових шкіл середини XIX – початку XX століття привертають до себе увагу сучасних вчених. Над дослідженнями історії розвитку освіти, зокрема початкової, в Україні працюють: В. Галузинський, М. Євтух, С. Золотухіна, В. Курило, В. Майборода, О. Мельничук, І. Прокопенко, О. Сухомлинська та ін., у наукових працях яких обґрунтовано методологічні основи розвитку і становлення освіти у нашій країні.

Аналіз наукових праць. Серед праць, у яких порушується питання організації навчально-виховного процесу в початкових школах деяких регіонів України, відзначимо дослідження О. Бабіної, В. Борисова, В. Ворожит, Н. Драч, Т. Лутаєвої, В. Курили, І. Курляк, Н. Миськової, О. Пенішкевича, І. Петрюк, Н. Побірченко, В. Попової, Н. Рудічевої, Ф. Саутієвої, Н. Столярчук, Л. Терських та ін. Аналізуючи їх роботи, відзначимо, що західні регіони та деякі території тієї значної частини України, яка знаходилася під владою Російської імперії, є досить добре дослідженими.

Однак, проведений аналіз численних наукових праць дозволяє зробити висновок про те, що організаційні питання розвитку початкової освіти в Україні, накопичений у роботі початкових шкіл другої половини XIX – початку XX ст. досвід потребують узагальнення та систематизації. Крім того, на сьогодні в педагогічній науці недостатньо повно висвітлено практичний досвід навчання дітей у початкових школах другої половини XIX – початку XX ст. у деяких регіонах України, зокрема Східноукраїнському.

Виходячи з цього, **мета статті** полягає у вивченні та узагальненні досвіду організації навчання і виховання учнів початкових шкіл України (друга половина XIX – початок XX ст.), зосередженні уваги на висвітленні методів і форм організації навчально-виховного процесу початкових шкіл Східноукраїнського регіону.

Виклад основного матеріалу. Вивчення нормативної бази діяльності початкових шкіл України, які діяли на території Російської імперії, показує, що початкова освіта пройшла низку етапів свого розвитку, пов'язаних із державним реформуванням системи освіти другої половини XIX – початку XX ст. Так, на першому етапі (1850–1863 рр.) відбувалися емпіричні пошуки форм та методів організації навчально-виховного процесу в умовах відсутності оновленої нормативної бази діяльності початкових шкіл; на другому (1864 – 1873 рр.) відбулося реформування початкової освіти, виникнення особливого типу державно-громадського управління народними школами; третій (1874–1907 рр.) позначився продовженням реформаторських дій уряду задля посилення державного контролю за початковою освітою; освітні документи, прийняті урядом під тиском громадськості на четвертому етапі (1908 – 1917 рр.), призвели до розширення змісту, впровадження нових методів та форм початкової освіти в умовах розвитку суспільних наук та національної самосвідомості. Наявність наведених вище етапів необхідно враховувати, розглядаючи організаційно-методичні питання початкового навчання і виховання у школах України (друга половина XIX – початок XX ст.).

Народні школи, що діяли на **першому етапі (1860–1863 рр.)** розвитку початкової освіти, в організації навчально-виховного процесу могли спиратися переважно на «Статут про початкові народні училища» 1828 року, у якому не було достатньо обумовлено організаційно-методичні питання початкового навчання. Аналіз Статуту [10, с. 118-119] показує, що на першому етапі основною універсальною формою навчання у початкових школах України, як і сьогодні, був урок, формою підсумкового контролю - іспит. Методи навчання в Статуті майже не визначалися. Вчителі переважно були змушені або користуватися застарілими обґрунтованими раніше методиками організації навчально-виховного процесу народної школи, або здійснювати емпіричний пошук нових не апробованих раніше форм та методів.

Найбільш консервативним було викладання Закону Божого, процес вивчення якого в початкових школах першого етапу неодноразово підлягав критиці за одноманітність та відсутність будь-якої педагогічно обґрунтованої методики навчання на всій території України без виключень. Наприклад, за свідченням дослідників, на заході України методика викладання цього предмету полягала в усній розповіді законовчителя та переказі її одним зі здібних учнів. Закріплення матеріалу учнями відбувалося шляхом слідкування по книзі за читанням оповідань учителем. При цьому учні, які погано розуміли російську мову, мали можливість звернутися за поясненням незрозумілих слів [17]. На сході методика засвоєння змісту предмету ненабагато відрізнялася та зводилася до заучування напам'ять значної кількості молитов, історичних подій і основних правил моралі на основі євангелічних вчень [9, с. 61].

Навчання читанню, що складало важливу частину навчально-виховного процесу початкової школи, на першому етапі її розвитку відбувалося у більшості шкіл за досить консервативною буквоскладовою методикою. Заучування назв букв, що було покладено в основу цієї методики, відволікало дітей від самого процесу оволодіння навиками читання, гальмувало його, перетворюючи на просте заучування слів та цілих текстів. Підкреслимо, що подібні методи викладання, хоча і реалізовувалися в більшості початкових шкіл, які діяли в перший період розвитку початкової освіти, вже не задовольняли освітні потреби вчителів та учнів.

Це призвело до впровадження в навчально-виховний процес нових методик навчання читанню, основною з яких була звукова методика Золотова. За свідченням джерел того часу, вперше звуковий метод почали застосовувати в недільних школах, які виникли на Україні наприкінці 50-х рр. XIX ст. [1, с. 10-18]. Саме в навчально-виховному процесі недільних шкіл поступово «вироблялися ті прийоми навчання абетці, які тепер стали такими звичними та загальновідомими» - зазначає автор статті, надрукованої у журналі «Керівництво для сільських пастирів» (1860 р.) [1, с. 19]. Отже, вже наприкінці першого етапу розвитку початкової освіти відомості про звукову методику навчання читанню отримали значеного

поширення серед вчителів і, хоча згадана методика ще не застосовувалася в усіх початкових школах, була вже «загальновідомою». Характеризуючи методику навчання грамоті у недільних школах, автор зазначеної вище статті пише: «Система навчання прийнята тут класна, а метода – В. Золотова, яку, проте, викладачі видозмінюють за власним розсудом» [1, с. 19].

Слід зауважити, що вироблена в новостворених у 50-60-х рр. XIX ст. недільних школах України (у м. Києві, м. Катеринославі), методика навчання грамоті отримала поширення в усіх відкритих пізніше недільних школах, зокрема, у й школі, заснованій 12 червня 1860 р. у м. Москва. Цей факт отримав значний суспільний резонанс, зокрема, у друкованих виданнях того часу зазначалося: «Навчання неграмотних відбувалося за звуковою метою, яка тоді ще так мало застосовувалася, що використання її у московських недільних школах було відзначено у всіх відомостях про ці школи» [1, с. 50].

Загалом, зазначимо, що на першому етапі розвитку початкової освіти в Україні методи навчання учнів у більшості шкіл залишалися застарілими та малоефективними. У розробці та впровадженні нових прогресивних методик викладання різних предметів початкового навчання відіграли важливу роль недільні школи.

На **другому етапі (1864–1873 рр.)** розвитку початкової освіти, як і на першому, основною формою початкового навчання залишався урок. Проте, це не був урок у сучасному нашому розумінні. Трьохкласна школа, що на другому етапі розвитку початкової освіти набула значного поширення особливо на селі, складалася з трьох відділень: молодшого (I), середнього (II) та старшого (III), які за кількістю учнів мали бути приблизно однаковими. Але аналізуючи практику організації початкового навчання протягом усього досліджуваного періоду, дослідники відзначають таку тенденцію - близько половини всіх учнів навчалося на першому відділенні, і тільки п'ята-шоста їх частина продовжувала відвідувати старше відділення [5, с. 138]. Ця ситуація була поширеною в усіх губерніях України, у тому числі і у Східноукраїнському регіоні. Так, за свідченнями М. Корфа у 1869-70 н. р. 50 % хлопчиків і 60 % дівчаток наданих його піклуванню початкових шкіл було сконцентровано на молодшому відділенні. Серед учнів випускного відділення хлопці становили 17,4 %, дівчата – 11,5 % [3, с. 84]. Це пояснювалося у сільській місцевості необхідністю залучення більш старших дітей до господарських справ, у зв'язку з чим багато учнів достроково залишали школу.

Характерною особливістю значної кількості початкових шкіл на другому етапі була їх однокомплектність - один учитель повинен був одночасно навчати учнів трьох відділень, які за рівнем розвитку та засвоєння знань мали істотні відмінності. Однокомплектність великої кількості народних училищ, їх переповненість спричиняли значне навантаження на вчителів. Зважаючи на це, підкреслимо, що правильний відбір форм та методів навчання і виховання, правильна організація класної роботи з додержанням необхідного порядку в початковій школі, контроль роботи кожного учня становили основне завдання вчителя, без вирішення якого неможливе було досягнення певних результатів.

Нажаль, не в усіх школах Східноукраїнського регіону дисципліна підтримувалася належним чином. М. Корф відзначає, що в деяких школах Олександрівського повіту для підтримання дисципліни вчителі застосовували жорсткі непедагогічні засоби: «Діти залякані у Белоцерковці, ... ще менш бадьорі діти у Бельманці» [3, с. 48]. Проте, початковому навчанню шкодили і занадто ліберальні засоби підтримання дисципліни: «У Павловці, навпаки, поведінка дітей доводить, що вчитель пестить їх; проте, з іншого боку, неймовірний галас, що створюється усіма учнями, повна відсутність порядку демонструють (виявляють), що вчитель не має ніякого морального впливу на дітей» [3, с. 48].

Питання підтримання дисципліни на уроках становило важливу частину вчительської праці - «при сучасному влаштуванні школи, тільки якнайбільший порядок та тиша роблять можливими і роботу навчальну, і її успіхи», зазначається у «Пораднику народному вчителю»

(м. Одеса) [21, с. 9]. Дійсно, тільки за умови серйозної уваги на уроках учні отримували знання і розвивалися, тому порядок у школі був однією з найважливіших турбот учителя. На думку видатного методиста того часу В. Вахтерова, правильно організована дисципліна сприяла моральному вихованню дітей, розвитку їх природних здібностей.

На другому етапі розвитку початкової освіти, з виходом Положення про початкові училища 1864 року, дозволені та заборонені методи підтримання класної дисципліни вже набули офіційного статусу. «Застосування тілесних покарань, навіть найнезначніших, по відношенню до будь-яких злісних і впертих учнів, не дозволяється вчителям взагалі, а законовчителям в особливості» - свідчить «Порадник народному вчителю» [21, с. 9]. Поширені покарання учнів були такі: прослуховування занять стоячи за партою або в куті, «стояння на колінах», залишення в школі після занять – «позбавлення їжі та свободи» на дві-три години [21, с. 9]. При залишенні дитини на самоті вчителю приписувалося бути обережним [21, с. 9]. Окрім цього, використовувалися: зауваження, догана, залишення класу, ізоляція за окремим столом, заборона відпочивати з товаришами. При значних або систематичних порушеннях дитиною шкільної дисципліни вчитель особисто не міг застосовувати більш суворі покарання, але міг звернутися до батьків чи родичів учня для «передавання їм справи виправлення дитини домашніми засобами» [21, с. 10]. Як крайній захід застосовувалося виключення зі школи.

Розглянемо, як організовувалася безпосередня педагогічна взаємодія вчителя та учнів на уроці. Учитель розподіляв учнів на певні групи за відділеннями залежно від обсягу знань дітей і рівня їх розвитку, а іноді - довільно. На уроці вчитель займався поясненням нового матеріалу чи перевіркою завдань одного відділення у той час, як інші два були залучені до самостійної роботи з метою підтримання тиші в класі. У більшості початкових шкіл класні письмові роботи проводилися майже щоденно, особливо, якщо працював один учитель. Вони заміняли домашні завдання й призначалися для учнів старшого та середнього відділень. Основні їх види такі: самостійне читання, вивчення напам'ять, письмові й граматичні вправи, арифметичні задачі збереглися і на подальших етапах розвитку початкової освіти в Україні [11]. Класні роботи перевірялися за допомогою учнів, домашні – вчителем. Помилки підкреслювалися, і учень повинен був кілька разів написати слова чи фрази у виправленому варіанті [12]. Як бачимо, уроки в початковій школі проводилися в такій формі, що успішність їх організації багато в чому залежала саме від майстерності вчителя, від його здатності підтримувати дисципліну і порядок у класі, організувати самостійні заняття учнів. Задля допомоги вчителю початкової школи в організації самостійної роботи учнів були підготовлені навчальні рекомендації провідних педагогів: О. Баранова, В. Євтушевського, Г. Телегінського, Ф. Павленкова, П. Гдешинського, які містили докладні поради щодо доцільності самостійних завдань учнів, їх тривалості та ступеня складності, визначали порядок роботи з класом, що складався з таких елементів: постановка питань, перевірка засвоєного матеріалу, попередження та виправлення помилок; надавали відповідні повчання недосвідченим учителям щодо застосування наочно-звукового методу при навчанні дітей, що неодноразово вступили до школи.

Методи навчання, поширені на другому етапі розвитку початкової освіти, відрізнялися відповідно до специфіки та змісту дисциплін. Так, засвоєння курсу Закону Божого, що містив малозрозумілі для дитини поняття, викликало значні труднощі у вчителів і потребувало застосування особливих методів навчання, здатних активізувати увагу учнів. Нажаль, трудомісткість та недостатня розробленість подібних методів на другому, як і на першому, етапі розвитку початкової освіти змушувала вчителів йти шляхом найменшого опору, користуючись перевіреною методом заучування на пам'ять, іншими словами «зазубрювання».

Східноукраїнський регіон відзначився вдосконаленням методики викладання предметів морально-релігійного характеру, боротьбою з методикою заучування напам'ять. У звіті за 1867-1868 н. р. інспектор народних шкіл Олександрівського повіту М. Корф зазначав:

«Повертаючись до питання про викладання Закону Божого і порівнюючи даний звітний рік з попереднім, я маю сказати, що у минулому році бачив я викладання його *без заучування*, тільки в одній Олександрівській школі; у теперішній час я більше не зустрічав машинального заучування напам'ять» [6, с. 178].

Проте, метод заучування був настільки поширений у початковій школі, що часто застосовувався як базовий не тільки при навчанні закону Божого, а і при вивченні інших предметів початкового навчання. Так, заняття з арифметики полягали в тому, що «...вчитель визиває хлопчика до дошки і каже: «Помнож число таке-то на таке-то», і якщо опитаний зробить множення механічно, промовивши на додаток «правило», що таке множення, то і справі кінець» [13, с. 46]. Як наслідок, основи арифметики засвоюються учнями «лише механічно», що не давало можливості навіть найкращим учням ґрунтовно опанувати нумерацію, вирішувати прості задачі [6, с. 51].

Вивчення російської мови в початкових школах включало: засвоєння грамоти, пояснювальне читання, письмові роботи, граматику. Основними критеріями читання, на які скеровував свою педагогічну майстерність учитель, були правильність, швидкість, свідомість і виразність. Заняття з читання тривали до повного закінчення шкільного навчання. Найважливіше значення мало читання вголос [15]. Діти, які навчилися читати російською, вивчали церковнослов'янську мову й основні молитви.

При навчанні читання метод заучування також часто застосовувався вчителями як базовий. Поширеність методу механічного заучування без жодних роз'яснень вчителя, згідно зі звітом міністра народної освіти за 1867 р. призводить до того, що у сільських початкових школах «...навчання йде дуже повільно. Перша ціла зима витрачається на абетку, друга зима – на склади, і тільки на третю зиму розпочинається тужливе, одноманітне, машинальне приспівування, що називають читанням; нерідко учнів, що мають зовсім різні книги, примушують, не дивлячись на це, читати хором; а тому, щоб учень розумів прочитане, зовсім не приділяється уваги» [6, с. 51].

У багатьох джерелах відзначається, що в другій половині XIX ст. у більшості вітчизняних шкіл, особливо церковнопарафіяльних, навчали застарілим буквоскладовим методом за церковнослов'янськими книгами. Міністр народної освіти у звіті за 1871 р. констатував, що, за винятком невеликої кількості початкових училищ, усі інші стояли на рівні простих шкіл механічної грамоти [22, с. 46].

Щоб навчити дітей грамотно писати, школа користувалася, переважно, двома способами: списуванням з книжки й проведенням диктантів. При навчанні письму використовувалися переважно аспідні дошки, оскільки папір був дорогим матеріалом для селян [14, с. 127]. За даними, наведеними в дослідженні О. Драч [5, с. 144-150], у 1866 р. міністр народної освіти Д. Толстой, який відвідав Полтавську губернію, відзначав, що письмом оволодівали небагато учнів.

Розуміння складних умов роботи вчителя, організації ним навчально-виховного процесу початкових шкіл України, особливо сільських шкіл другої половини - кінця XIX ст., пояснює той факт, що часто такі школи давали тільки навички механічного читання і письма.

Підкреслимо, що на відміну від більшості вітчизняних початкових шкіл, у школах Східноукраїнського регіону протягом досліджуваного періоду спостерігалися значні позитивні зрушення в організації навчально-виховного процесу народних училищ. Це, зокрема, пов'язано з економічним зростанням регіону, посиленням ролі земств в освіті, а також з активною прогресивною діяльністю окремих персоналій.

Серед діячів, які створили умови для запровадження прогресивних методів початкової освіти в Східноукраїнському регіоні та Україні загалом, слід передусім назвати барона М. Корфа. Саме ним був створений тип земської трирічної школи, заняття в якій велися одним учителем. Завдяки його керівництву в Олександрівському повіті, центром якого був

Олександрівськ (тепер Запоріжжя), почав активно використовуватися прогресивний звуковий метод для навчання грамоті, сутність якого полягала в тому, що дітей знайомили зі звуками (в словах і окремо) та їх зображеннями (буквами) усно й письмово, починаючи з найлегших за вимовою та найпростіших за написанням [2, с. 5]. М. Корф розробив докладні плани занять у початковій школі, своїми «Звітами Олександрівського повіту училищної ради», методичними книгами й статтями, книгою для класного читання «Наш друг» М. Корф зробив великий позитивний внесок у розвиток форм і методів навчання учнів земських шкіл Східноукраїнського регіону.

Загалом, другий етап розвитку початкової освіти в Україні характеризується недосконалістю навчально-виховного процесу, часто початкові школи давали учням лише навички механічного читання і письма. Це було пов'язано зі складністю умов роботи вчителів та недостатнім рівнем їх підготовки. На відміну від більшості вітчизняних початкових шкіл, у школах Східноукраїнського регіону протягом досліджуваного періоду відбувався розвиток методів та форм організації навчально-виховного процесу початкових шкіл.

Початок **третього етапу (1874 - 1908 рр.)** розвитку початкової освіти відзначився прийняттям у 1874 р. «Положення про початкові народні училища» [20, с. 220], у якому містилася значна кількість безпосередніх приписів щодо організації шкільного навчання.

Уряд намагався посилити свій вплив у початкових училищах, розташованих у містах та великих селах. Маємо велику кількість виданих протягом третього періоду різноманітних інструкцій та положень, що регламентували шкільне життя. Наприклад, інструкція для міських училищ (за Положенням 31 травня 1872 року), затверджена Міністерством народної освіти 18 січня 1894 року [7, с. 3], визначала порядок організації навчально-виховного процесу. В інструкції, зокрема, зазначалося, що вчителі мають чітко дотримуватися «всіх приписів начальства як стосовно навчального плану, так і стосовно впливу на учнів» [7, с. 3]. З метою контролю за діяльністю вчителів начальники початкових училищ «по можливості, відвідують уроки викладачів, слідкують за тим, які класні та домашні роботи задаються учням, і які рекомендуються їм вчителями книги для позакласного читання» [7, с. 4]. При виявленні відхилень від «нормального порядку» під час організації навчання та виховання начальники пропонували вчителям відповідні заходи, виносили проблеми на розгляд педагогічної ради, доповідали директору народних училищ. В Інструкції зазначається також, що начальники мають піклуватися про те, щоб навчання починалося та закінчувалося вчасно, щоб воно не переривалося поза встановленим порядком, щоб відсутні вчителі були замінені іншими вільними особами з персоналу школи.

Отже, в ідеалі зміст навчально-виховного процесу міських початкових училищ був досить суворо регламентований, процес його реалізації мав постійно контролюватися з боку начальників училищ. Проте, існуюча на практиці ситуація дещо відрізнялася від державного ідеалу, в багатьох, особливо сільських школах, досі панував метод «заучування».

Характеризуючи діяльність вчителів, які будують процес навчання учнів, користуючись переважно цим методом, С. Миропольський зазначав: «Інші присвячують весь час довбанню Псалтиря, з якого вони все одно нічого не розуміють. Зупиниш такого учня... попросиш його розповісти теж саме своїми словами, він мовчить, не розуміючи питання...» [13, с. 76-77]. «По катехізису вчитель бере книгу і по ній дослівно задає питання, отримуючи слово в слово по книзі ж відповіді» [13, с. 75]. Таке застосування методу заучування при вивченні Закону Божого призводило до того, що «при запитаннях з'ясовувалося, що більшість дітей не знали молитов, а хто витвердив які, не вмів зрозуміти їх» [13, с. 75].

Необхідність вдосконалення методики засвоєння Закону Божого призвела до обґрунтування на початку ХХ ст. інших методів, наприклад, методу питань-відповідей, який за матеріалами II З'їзду законовчителів Харківського повіту, визнавався найкращим [5, с. 163].

Проте, на третьому етапі розвитку початкової освіти метод заучування ще продовжував активно використовуватися, навіть при навчанні читання. Наслідками цього, за даними С. Миропольського, було те, що діти «у декілька зим не навчалися читати; грамотні ж «кожне слово, перш ніж вимовити його, впівголоса складають...» [13, с. 75]. Як наслідок невправного викладання - учні не завжди могли передати свої думки чітко та ясно, їм бракувало розуміння прочитаного, більшість з них зосереджували увагу лише на механізмі читання, учні читали монотонно і невиразно [16].

Розуміння педагогами неприпустимості такого стану викладання російської мови та й інших предметів шкільного циклу в початковій школі призводило до пошуку нових методик навчання читання та письма. Найбільш відомими педагогами, що розробляли методику початкової школи, були у 70-80-х роках XIX століття М. Бунаков, В. Водовозов, В. Острогорський.

Увага видатних педагогів та методистів до питань викладання російської мови у початковій школі безумовно позитивно вплинула на стан викладання відповідних предметів, збагачення методик навчання дітей. Так, за оцінкою дослідників (Е. Днепров, О Драч), у деяких початкових школах вже на 1-ому відділенні методики навчання читання не тільки прискорювали процес оволодіння грамотою, а й допомагати розвитку мислення учнів. На заняттях з вивчення букв учням рекомендувалося мати набір друкованих літер, які наклеювали в зошит, і відповідних малюнків до них. Використовувалася методика одночасного навчання читання і письма за допомогою таблиць, з метою формування умінь учнів свідомо читати і писати після освоєння азбуки. Доцільним визнавалося запровадження в школі занять-імпровізацій. Задля залучення дітей до творчості використовувався наочно-звуковий метод. На початку XX ст. з метою всебічного розвитку особистості дитини, вважалося за доцільне активізувати освоєння грамоти шляхом застосування ігрових ситуацій.

На **четвертому етапі (1908 – 1917 рр.)** розвитку початкової освіти відбулося розширення змісту початкової шкільної освіти на тлі розвитку суспільних наук та зростання національної самосвідомості. Передова педагогічна громадськість (М. Леонтович, С. Миропольський, В. Острогорський, М. Рубінштейн, М. Румянцев) наполягала на посиленні загальноосвітності школи, метою якої повинен стати всебічний розвиток особистості дитини, демократизації шкільного навчання, де вчителю має надаватися свобода вибору форм та методів навчання. Школа, за висновками досліджень комісії Харківського товариства грамотності, мала відмовитися від претензій вчити своїх учнів - діти повинні вчитися самі, а народне училище – тільки допомагати їм і полегшувати їх працю [5, с. 178].

На початку XX ст., у зв'язку з прийняттям Закону від 3 травня 1908 р., впроваджувався 4-річний термін навчання дітей у початкових школах, що створювало умови для апробації розроблених вітчизняними методистами форм та методів викладання нових (раніше - додаткових) предметів початкового навчання. Значний внесок у розробку методик викладання таких предметів зробив О. Герд, що був методистом з природознавства. Великою його заслугою була розробка методики викладання природознавства й складання підручників у дусі дарвінізму [8, с. 268].

Велике значення в обґрунтуванні нових методів навчання та виховання дітей відіграли й ідеї П. Лесгафта, який розробив оригінальну систему фізичного виховання, розуміючи його, як один з найважливіших засобів всебічного розвитку людини, що перебуває в найтіснішому зв'язку з її розумовим розвитком. На підставі цього П. Лесгафт вважав, що фізичні вправи повинні мати послідовний, формуючий характер і розвивати розумові здібності дитини [8, с. 289].

У викладанні традиційних предметів шкільного навчання великого значення набувають методи наочного навчання [4, с. 102]. Серед таких методів: застосування арифметичної скриньки, показ зоологічних і ботанічних картин, демонстрація географічних карт, тварин,

рослин, мінералів, пересувні літери, кубики для лічби, годинниковий циферблат, метр з дрібними поділками довжини та ін. Використання наочності при вивченні російської мови сприяло як збагаченню дітей знаннями, так і розвитку їх творчих здібностей. Основними засобами цього ставало проведення навчальних екскурсій і прогулянок, під час яких діти знайомилися з навколишнім середовищем, а також вивчення явищ і предметів за допомогою картин, педагогічного малюнка вчителя, різних моделей і схем, шкільного театру. Наочність, що застосовувалась на уроках із Закону Божого, включала картини священно-історичних подій, географічні карти, зображення місцевостей і предметів.

Отже, для четвертого етапу розвитку початкової освіти характерним є урізноманітнення та якісне поліпшення форм і методів роботи в школі.

Висновки. Загалом, можемо зробити висновки, що форми та методи початкової освіти в Україні багато в чому визначалися умовами роботи вчителя початкової школи, зокрема, однокомплектністю - один учитель повинен був одночасно навчати учнів трьох відділень, які за рівнем розвитку та засвоєння знань мали істотні відмінності. Методи викладання в початкових школах були досить різноманітними, відрізняючись залежно від змісту дисциплін початкового навчання.

На першому етапі в більшості вітчизняних початкових шкіл, особливо церковнопарафіяльних, навчали грамоті застарілим буквоскладовим методом за церковнослов'янськими книгами, нові методи застосовувалися лише в недільних школах. Проте, вже на другому етапі розвитку початкової освіти у Східноукраїнському регіоні, завдяки зусиллям земств, для навчання читанню та письму в народній школі почали широко застосовувати новий прогресивний звуковий метод. На початку ХХ ст. великий внесок у розробку методик викладання нових предметів початкового навчання зробили: О Герд; П. Лесгафт та інші прогресивні педагоги та вчені.

Взагалі, для досліджуваного періоду характерним є прогресивний розвиток форм та методів навчання і виховання учнів початкових шкіл. Цьому сприяло поширення звукового методу навчання грамоті, популяризація досвіду передових педагогів і вчителів, активне застосування наочності та практичних методів у навчальному процесі.

Подальшим напрямом наукового дослідження форм і методів навчання та виховання учнів початкових шкіл України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є розробка шляхів творчого використання досвіду навчально-виховної роботи вчителів у сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов Я. В. Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще / Я. В. Абрамов. - Х: т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1896. - [2], 105 с., [1] л. снимк.
2. Александровский уезд. училищный совет (Екатеринославская губ.). Отчет члена Александровского уездного училищного совета барона Н. А. Корфа... 1867. - (2), 164, III с.
3. Александровский уезд. училищный совет (Екатеринославская губ.). Отчет члена Александровского уездного училищного совета барона Н. А. Корфа... 1870. - (2), XXXIV, 179 с.
4. Вессель Н. Х. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. / Н. Х. Вессель – М., 1959, – С. 102.
5. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : дис.... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Драч / Харківський держ. педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди. - Х., 2001. – 280 арк. - Бібліогр.: арк. 226-271.
6. Журнал Министерства народного просвещения: март 1869 (4 десятилетие, часть 142). – СПб., 1869. - С. 49, 506, 266.

7. Инструкция для городских училищ ведомств Министерства Народного Просвещения (По положению 31 мая 1872 года). – СПб. : Тип. Мин. внутр. дел., 1894 - С. 3.
8. Константинов Н. А. История педагогики : [учебник для студ. пед. институтов] / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – М. : Просвещение, 1982. – 447 с.
9. Курило В. С., Подов В. И. Образование в Донбассе (XIX - начало XX вв.). – Луганск : ЛГПУ, 1999. – 114 с.
10. Министерство народного просвещения. Памятная книжка Министерства народного просвещения. 1865. – [2], XIII, 584, 32 с.
11. Миропольский С. Очерки истории церковноприходской школы от первого ее возникновения до настоящего времени. – СПб. : Синодальная тип., 1894. – Вып. 1. – 234 с.
12. Миропольский С. Школа и государство: обязательность обучения в России. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. – 258 с.
13. Миропольский С. И. Инспекция народных школ и ее задачи : (По поводу инструкции инспекторам нар. уч-щ) / С. Миропольский. - СПб. : Рус. худож. тип. (К. Эгера), 1877. - XX, 186 с.
14. Народное образование в Острогожском уезде с планами школ и картою грамотности. Приложение к выпускам 1 и 2 тома «Сборника статистических сведений по Воронежской губернии». Издание Воронежского губернского земства. – Воронеж : типография В. И. Исаева, 1887. – 138+45 с.
15. Окольский А. С. Об отношении государства к народному образованию / Соч. Антона Окольского, экстра-орд. проф. Варшав. ун-та. – СПб. : Д. Е. Кожанчиков. 1872. - [2], 626, II с.
16. Ольденбург Ф. Ф. Народные школы европейской России в 1892-93 году: [статистический очерк] / Ф. Ф. Ольденбург. – СПб. : издание ред. журн. «Русский начальный учитель», 1896. – 90 с.
17. Пенішкевич Д. Система української освіти в Буковині (кінець 19 – початок 20 ст.) // Початкова школа. / Д. Пенішкевич. – 1997. – № 10. – С. 46-47.
18. Просвещение, школа и педагогика в конце XIX - начале XX века и в период первой революции в России (1905-1907) XIX века Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. - 5-е изд., доп. и перераб. - М. : Просвещение, 1982. – 447 с.
19. Россия. Министерство народного просвещения. Инструкция для городских училищ ведомств Министерства народного просвещения (по положению 31 мая 1872 г.). – К. , 1894. – 52 с.
20. Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 6, 1878. – 1830 стб., 59 с., 40, 44 стб.
21. Советник народного учителя: Руководство для лиц, служащих в нар. уч-щах: На основании действующих законоположений и распоряжений правительства, по указаниям собств. 20-летней практики сост. и изд. нар. учитель И. И. Дахнов. – Одесса : тип. «Труд» В. Семенова, 1886. - VIII, 88 с.
22. Фальборк Г. Иностранческие и иноверческие училища : Систематизированный свод законов, распоряжений, правил, инструкций и справочных сведений об училищах: колониетских, протестантских, католических, армянских, для раскольников и сектантов, иностранческих, магометанских, караимских и еврейских / Г. Фальборк, В. Чарнолуцкий. – СПб. , 1903. – 62 с.

REFERENCES

1. Abramov Ja. V. Chastnaja zhenskaja voskresnaja shkola v Har'kove i voskresnye shkoly voobshhe / Ja. V. Abramov. - H: t-vo skoropech. A. A. Levenson, 1896. - [2], 105 p., [1] l. snimk.
2. Aleksandrovskij uezd. uchilishhnyj sovet (Ekaterinoslavskaja gub.). Otchet chlena Aleksandrovskogo uездnogo uchilishhnogo soveta barona N. A. Korfa... 1867. - (2), 164, III p.
3. Aleksandrovskij uezd. uchilishhnyj sovet (Ekaterinoslavskaja gub.). Otchet chlena Aleksandrovskogo uездnogo uchilishhnogo soveta barona N. A. Korfa... 1870. - (2), XXXIV, 179 p.
4. Vessel' N. H. Oчерki ob obshhem obrazovanii i sisteme narodnogo obrazovanija v Rossii. / N. H. Vessel' – M. 1959, – P. 102.
5. Drach O. O. Rozvitok pochatkovoyi osviti v Ukrayini (1861-1917 rr.) : dis.... kand. ist. nauk : 07.00.01 / O. O. Drach / Harkivs'kij derzh. pedagogichnij un-t imeni G. S. Skovorodi. - H., 2001. – 280 ark. - Bibliogr.: ark. 226-271.
6. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija: mart 1869 (4 desjatiletie, chast' 142). - SPb., 1869. - P. 49, 506, 266.
7. Instrukcija dlja gorodskih uchilishh vedomstv Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija (Po polozheniju 31 maja 1872 goda). – SPb.: Tip. Min. vnutr. del., 1894 - P. 3.
8. Konstantinov N. A. Istorija pedagogiki : uchebnik dlja stud. ped. institutov / N. A. Konstantinov, E. N. Medynskij, M. F. Shabaeva. – M. : Prosveshhenie, 1982. – 447 p.
9. Kurilo V. S., Podov V. I. Obrazovanie v Donbasse (XIX - nachalo XX vv.). – Lugansk : LGPU, 1999. – 114 p.
10. Ministerstvo narodnogo prosveshhenija. Pamjatnaja knizhka Ministerstva narodnogo prosveshhenija. 1865. – [2], XIII, 584, 32 p.
11. Miropol'skij S. Oчерki istorii cerkovnoprihodskoj shkoly ot pervogo ee vozniknovenija do nastojashhego vremeni. – SPb. : Sinodal'naja tip., 1894. – Vyp. 1. – 234 p.
12. Miropol'skij S. Shkola i gosudarstvo: objazatel'nost' obuchenija v Rossii. – SPb. : Tip. M. M. Stasjulevicha, 1910. – 258 p.
13. Miropol'skij S. I. Inspekcija narodnyh shkol i ee zadachi : (Po povodu instrukcii inspektoram nar. uch-shh) / S. Miropol'skij. - SPb. : Rus. hudozh. tip. (K. Jegera), 1877. - XX, 186 P.
14. Narodnoe obrazovanie v Ostrogozhskom uезде s planami shkol i kartoju gramotnosti. Prilozhenie k vypuskam 1 i 2 toma «Sbornika statisticheskikh svedenij po Voronezhskoj gubernii». Izdanie Voronezhskogo gubernskogo zemstva. – Voronezh : tipografija V. I. Isaeva, 1887. – 138+45 p.
15. Okol'skij A. S. Ob otnoshenii gosudarstva k narodnomu obrazovaniju / Soch. Antona Okol'skogo, jekstra-ord. prof. Varshav. un-ta. – SPb. : D. E. Kozhanchikov. 1872. - [2], 626, II P.
16. Ol'denburg F. F. Narodnye shkoly evropejskoj Rossii v 1892-93 godu: [statisticheskij oчерk] / F. F. Ol'denburg. – SPb. : izdanie red. zhurn. «Russkij nachal'nyj uchitel'», 1896. – 90 p.
17. Penishkevich D. Sistema ukrajins'koyi osviti v Bukovini (kinec' 19 – pochatok 20 st.) // Pochatkova shkola. / D. Penishkevich. – 1997. – № 10. – P. 46-47.

18. Prosveshhenie, shkola i pedagogika v konce XIX - nachale HH veka i v period pervoj revoljucii v Rossii (1905-1907) XIX veka N. A. Konstantinov, E. N. Medynskij, M. F. Shabaeva. - 5-e izd., dop. i pererab. - M. : Prosveshhenie, 1982. – 447 p.
19. Rossiya. Ministerstvo narodnogo prosveshhenija. Instrukcija dlja gorodskih uchilishh vedomstv Ministerstva narodnogo prosveshhenija (po polozheniju 31 maja 1872 g.). – K. , 1894. – 52 p.
20. Rossiya. Ministerstvo narodnogo prosveshhenija. Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshhenija. T. 6, 1878. – 1830 stb., 59 s., 40, 44 stb.
21. Sovetnik narodnogo uchitelja: Rukovodstvo dlja lic, sluzhashhih v nar. uch-shhah: Na osnovanii dejstvujushhih zakonopolozhenij i rasporyazhenij pravitel'stva, po ukazanijam sobstv. 20-letnej praktiki sost. i izd. nar. uchitel' I. I. Dahnov. – Odessa : tip. «Trud» V. Semenova, 1886. - VIII, 88 p.
22. Fal'bork G. Inorodcheskie i inovercheskie uchilishha : Sistematizirovannyj svod zakonov, rasporyazhenij, pravil, instrukcij i spravocnyh svedenij ob uchilishhah: kolonistkich, protestantskich, katolicheskich, armjanskich, dlja raskol'nikov i sektantov, inorodcheskich, magometanskich, karaimskih i evrejskich / G. Fal'bork, V. Charnoluskij. – SPb., 1903. – 62 p.

УДК 37.011(091)(477) «18»

СТАНОВЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Костюк В.В., к.пед.н., доцент

Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

kostuk_viktor@ukr.net

У статті розкриваються погляди українських педагогів, письменників, істориків, представників інших сфер діяльності ХІХ століття на феномен національного виховання. Доводиться, що історичний екскурс у минуле сприяє глибокому осмисленню поняття в наш час, допомагає визначити пріоритети і накреслити основні завдання з цього питання. Становлення і розвиток поняття «національне виховання» у позаминулому столітті відбувалося в складних умовах розділення українських земель між тогочасними імперіями. Однак, погляди та практичні кроки І.Котляревського, Т.Шевченка, М.Костомарова, І.Франка, К.Ушинського, О.Духновича, представників галицького товариства народівців конкретизували поняття, продемонстрували шляхи реалізації національного виховання в українському суспільстві.

Ключові слова: національне виховання, державність, традиції, педагогічна думка, звичаї, суспільна думка, патріотизм, навчання, викладання рідною мовою, історичний період, ХІХ століття.

СТАНОВЛЕНИЕ ФЕНОМЕНА НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ УКРАИНЫ ХІХ ВЕКА

Костюк В.В.

Запорожский национальный университет, ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина

kostuk_viktor@ukr.net

В статье рассматриваются взгляды украинских педагогов, писателей, историков, представителей других сфер деятельности ХІХ века на феномен национального воспитания. Аргументируется, что исторический экскурс в прошлое способствует глубокому осмыслению понятия в наше время, помогает определить приоритеты и наметить основные задания по этому вопросу. Становление и развитие понятия «национальное воспитание» в позпрошлом веке происходило в сложных условиях разделения украинских земель между империями. Однако, взгляды и практические шаги И.Котляревского, Т.Шевченко, Н.Костомарова, И.Франко, К.Ушинского, А.Духновича, представителей галицкого